Majolicategels uit het kasteel van Egmont te Zottegem

Frans Caignie en Tony Oost (2003)

Bij een opgravingscampagne in 1994 in het kasteel van Egmont te Zottegem[1] zagen een aantal majolicategels en tegelfragmenten opnieuw het daglicht. Ze werden gevonden in de opvulling van een beerput behorende bij een latrinegebouw dat in de 18de eeuw werd afgebroken.[2]

Acht van de dertien tegelresten hebben tot eenzelfde vloer behoord en verdienen om onder de aandacht gebracht te worden.

De vondst van majolicategels op de kasteelsite van de Egmonts, een van de meest vermogende en invloedrijke geslachten uit hun periode, levert eens te meer het bewijs van de exclusiviteit van het 16de-eeuwse Antwerps majolicaproduct, in het bijzonder de majolicavloeren.

1. De stad Zottegem is gelegen in de provincie Oost-Vlaanderen, aan de weg van Aalst naar Oudenaarde.
2. Met dank aan dhr. Dirk Van Eenhooge voor het signaleren van deze vondst en het ter beschikking stellen van de majolicategels voor onderzoek. Tevens dank aan het Stadsbestuur van Zottegem voor de toestemming tot publicatie.

De bouw van het kasteel van Zottegem wordt toegeschreven aan Jan van Luxemburg, heer van Zottegem, in de periode 1477-1485, bovenop een grotendeels verwoeste burcht waarvan de vroegste vermelding uit 1218 stamt.[3] Een kleindochter van diens broer Jacob I, Françoise van Luxemburg, huwt in 1516 met Jan van Egmont (schema 1). Uit dit huwelijk wordt in 1522 Lamoraal van Egmont geboren die in 1568 samen met Hoorn is onthoofd op de markt te Brussel.

Beide graven zijn het slachtoffer geworden van hun eisen tot matiging in de toepassing van de plakkaten en hun ijver voor de afschaffing van de inquisitie, ingesteld door Karel V en nadien bevestigd door Philips II. Ze vinden een overtuigde medestander in Willem van Oranje.

Wanneer Jacob III van Luxemburg in 1530 kinderloos sterft, komt de heerlijkheid Zottegem via zijn zuster Françoise, die intussen weduwe was, in het bezit van het geslacht van Egmont. Jan van Egmont en diens vrouw Françoise van Luxemburg verbleven op het kasteel van La Hamaide bij Ath, waar ook Lamoraal geboren is.

Wanneer hun oudste zoon, Karel van Egmont, in 1541 sterft, komt Zottegem in het bezit van diens jongere broer Lamoraal van Egmont. Die is graaf van Egmont, heer van Zottegem en Armentières, prins van Gavere, baron van Gaasbeek, Fiennes en Auxy, pair van Henegouwen en gouverneur van Vlaanderen en Artois, enz. Hij behoort tot de hoogste adel, is ridder in de Orde van het Gulden Vlies en lid van de Raad van State. Hij wordt geroemd als grootste veldheer van zijn tijd en treedt op als vertrouwensman van keizer Karel V en nadien van diens zoon Filips II. Door alle erfenissen van zowel vaderszijde als van moederszijde wordt hij één van de rijkste mannen van zijn tijd, waarvan het oude rijmpje getuigt: “Brederode de edelste, Wassenaar de oudste, Egmond de rijkste, Arkel de stoutste”.[4]

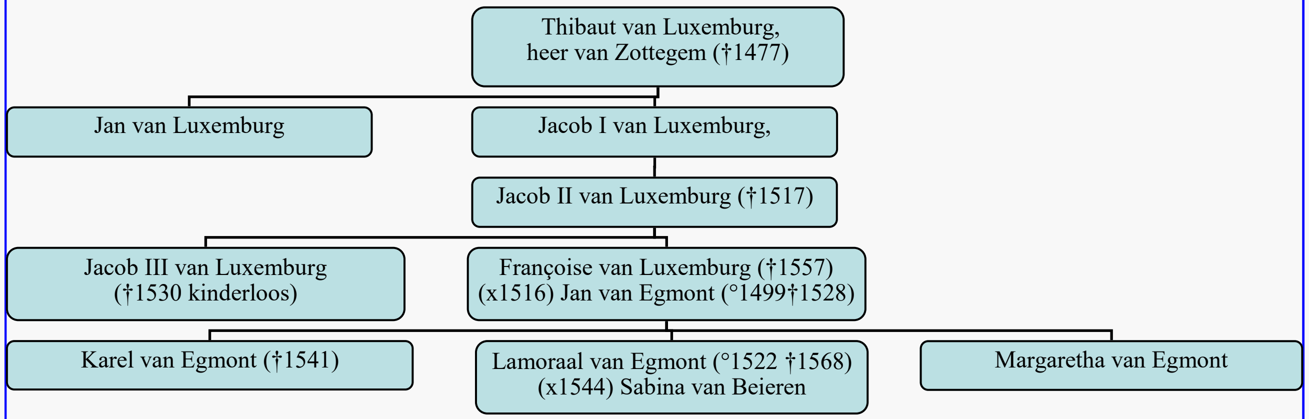

schema 1) Hoe Lamoraal van Egmont in het bezit komt van het kasteel te Zottegem.

3. Hedwig Van den Bossche, ‘De burcht en het Egmontkasteel te Zottegem’, in: *Monumenten en Landschappen*, jg. 9, nr. 3, mei-juni 1990, p. 17.
4. Alle titels en bezittingen van Lamoraal van Egmont staan opgesomd in: Leon De Vos, ‘Het proces van Egmont, Eerste deel: Het verhoor’, in: *Zottegemse Culturele kring*, XXVIe Jaarboek, 1983, p. 24-27.

Omwille van zijn drukke krijgs- en bestuursactiviteiten worden aan Lamoraal niet veel initiatieven inzake bouwwerken aan het kasteel van Zottegem toegeschreven. Wel moet de inrichting van de zogenaamde Ridderzaal of Raadzaal, met haar Renaissance erker, ten tijde van Lamoraal tot stand zijn gekomen. Zottegem is vooral een buitenplaats, een *maison de plaisance*, waar Lamoraal blijkbaar heel graag verblijft.

De dertien tegelfragmenten die bij opgravingen in 1994 in een beerput werden aangetroffen, kunnen in twee groepen worden opgedeeld.
Vooreerst acht stuks die de aanleiding zijn voor dit artikel en die wij, op basis van onderlinge gelijkenis van hun decor dat gevat is in een achtkantomlijsting, tot eenzelfde vloer mogen rekenen. Onze aandacht zal voornamelijk naar deze groep uitgaan omwille van de tot nu toe ongekende decorelementen, die naar we vermoeden in relatie staan tot de toenmalige bezitters van het kasteel.
Voor de overige vijf exemplaren, die in een tweede groep worden ondergebracht, beperken we ons tot een verwijzing naar reeds gekende Antwerpse tegels.

DE EERSTE GROEP TEGELS

De eerste groep valt verder uiteen in drie kleinere reeksen fragmenten die ofwel samenhoren, ofwel overeenkomstige kenmerken vertonen.

Eerste reeks

De eerste reeks bevat drie tegels of fragmenten: tegelnummers 11, 17 en 18 (afb.1).[5] De eerste tegel uit de reeks, tegel 11, toont een Ptolemeïsche armillairsfeer op witte achtergrond gevat binnen een dubbel achtkant. Dit geheel van vaste en beweegbare cirkels - armilla is het Latijn voor armband - stelt op een schematische wijze de onderlinge bewegingen van de hemellichamen voor. De gele strook is de ecliptica of dierenriem, de schijnbare baan die de zon in de loop van het jaar aflegt tussen steenbokskeerkring en kreeftskeerkring.[6] Het Mercatormuseum te Sint-Niklaas toont twee armillairsferen uit de 17de eeuw van het Copernicus-systeem, dus met de zon centraal.[7]

5. De 13 tegels hebben als inventarisnummer ZO-94-xx waarbij het suffix xx loopt van 7 tot 19. Gemakkelijkheidshalve wordt in dit artikel het suffix gehandhaafd als aanduiding van de individuele tegels.
6. De armillairsfeer, een sterrenkundig instrument dat reeds door de Griekse astronoom Hipparchos (ca 190 - ca 125 v. Chr.) werd uitgedacht, bestaat uit een aantal ringen die de voornaamste cirkels van de sfeer (ecliptica, meridiaan, evenaar, de posities van de sterren) voorstellen en uit verplaatsbare richtcirkels. Dit stelsel vindt later zijn voltooiing in het model van Ptolemaeus (2de eeuw n. Chr.) die de aarde centraal in het universum plaatst. Copernicus (1473-1543) plaatste daar de zon. Zijn theorie en uitvoerige argumentatie dat de aarde, evenals de andere planeten, in een cirkelbaan om de zon beweegt, heeft hij beschreven in zijn werk *De revolutionibus orbium caelestium* dat reeds in 1530 klaar was. Enkele stellingen werden snel nadien gepubliceerd, een uitgebreid verslag verscheen in 1540, het hele werk volgde in 1543. (Winkler Prins Encyclopaedie, Elsevier, 6de druk, 6de deel, 1949, p. 403; 10de deel, 1951, p. 663).
7. *Van Mercator tot computerkaart. Een geschiedenis van de cartografie*, Sint-Niklaas - Turnhout, 2001, cat. nrs. 37 en 38.

De cirkelbanden zijn binnen de blauwe trek geel ingekleurd, wat door vermenging met het blauw overgaat in een groene schijn. De achtkant-omlijsting is opgebouwd uit drie parallelle blauwe getrokken lijnen waarvan de twee buitenste aan de binnenzijde zijn beschaduwd. Aan de twee opstaande tegelboorden vallen een of soms twee

afb.1) Tegel 11 en tegel 17 tonen een armillairsfeer; tegel 18 heeft dezelfde voorstelling als tegel 17.

lijnen buiten het tegelvlak wat zou kunnen betekenen dat we die op de aanliggende tegels moeten terugvinden. De hoeken links onder en links boven zijn geel ingekleurd terwijl de rechter onderhoek wit is en een tweelobbig geel versieringsmotief toont op de tegelboord. Het uit twee fragmenten samengesteld tegelvlak is een diagonaal gesneden vierkanttegel. Op het ontbrekende topje na, bezitten we hier in feite een volledig exemplaar. De drie tegelranden zijn origineel en gaaf. We opteren voor een plaatsing van de tegel met de onderrand op de horizontale as omdat de wereldas of poolas van de aarde binnen in de armillairsfeer normaliter wordt afgebeeld met zuidpool op 7u.30 en noordpool op 1u.30.

De armillairsfeer van tegel 11 vindt zijn vervolg op tegel 17 (afb.1). De cirkelbanden van de armillairsfeer, weliswaar door roestvlekken minder leesbaar, lijken meer geel te bevatten dan bij de basistegel het geval is. Op de breuklijn is nog net de noordpool zichtbaar, aangeduid door een gele bol. Van achter de sfeer komen twee uit elkaar waaierende pluimvormige decoraties te voorschijn waarvan bij de linkse een zestal gele bolletjes, mogelijk bloemknopjes moeten voorstellen. Ook bij dit fragment vallen aan de bovenboord twee achtkantlijnen buiten het tegelvlak. De enige zichtbare hoek, linksboven, vertoont een smal strookje witte glazuur en hoort in die zin niet bij de vorige tegel. Behalve de rechtse breukrand zijn de twee overige randen origineel en gaaf.

Tegel 18 is een kopie van tegel 17 en toont nog duidelijker de pluimvormen met een blauwe nerf en de geel ingekleurde bolletjes (afb.1). De gekartelde randen doen hier eerder aan een cactusblad denken. De blauwe trek boven en rechts zijn conform de voorgaande vaststellingen, maar de gele hoek brengt ons opnieuw in moeilijkheden. De tegelranden boven en rechts zijn beide origineel en gaaf.

Naast de overeenkomst in afbeelding duiden identieke scherfkarakteristieken en merktekens op de tegelrug (zie verder) ontegensprekelijk op een zelfde tegelpartij. Hoofdzakelijk op basis van de niet concorderende hoekkleuren maken we op dat het drie verschillende fragmenten betreft van een zelfde type tegel, samengesteld uit twee diagonaal gesneden tegelhelften, en beschilderd

afb.2) Tegel met armillairsfeer uit het Palácio Nacional te Sintra.

met een met pluimen gekroonde armillairsfeer binnen een dubbel achtkant. De armillairsfeer staat symbool voor wereldburgerschap, wetenschap en ontwikkeling. Wetenschappers uit de Renaissance houden ervan zich te laten portretteren met een armillairsfeer in de hand. Het is ook het wapen van koning Manuel I van Portugal (1495-1521) die dit op azulejos liet schilderen en er de muren van zijn koninklijk paleis in Sintra, het huidige Palácio Nacional, mee tooide (afb. 2).[8] Wat de juiste reden was voor het gebruik van dit embleem door de opdrachtgever van de tegels in Zottegem, hebben we nog niet kunnen achterhalen.

Tweede reeks

In deze reeks groeperen we drie andere tegelvondsten: tegel 15, 14 en 16. Het waarom wordt snel duidelijk bij het beschouwen van afbeelding 3. Tegel 15 die de bovenste diagonale helft (hoek rechts boven) van een vierkante tegel is, levert het meest complete beeld. Een sfeervormig lichaam omringd door verticale banden, versierd met dezelfde bolletjes als in de pluimen van de vorige reeks en een puntig noordpoolpunt, is opgesteld in dezelfde diagonale positie als de armillairsfeer van tegel 11, maar ditmaal op een blauw geborstelde achtergrond. Van achter de sfeer komen twee knoestige takken te voorschijn waarvan aan het uiteinde de schors open krult. Zeer waarschijnlijk betreft het hier het Bourgondische kruis dat gebaseerd is op het heraldische Sint-Andrieskruis, ook schuinkruis genoemd (afb. 4).[9]

afb.3) De tegels 15, 14 en 16 hebben eenzelfde voorstelling en structuur; tegel 16 is een driehoekig tegelvierde.

8. Sevilla, 1508-1509, 'corda seca'-techniek, groen en blauw, 14 x 14 cm. Zie *Azulejos*, Europalia Brussel, 1991, p. 76-77.
9. Met dank aan heraldicus Eddy Leijs, Berchem-Antwerpen.

Het Sint-Andrieskruis is genoemd naar de H. Andreas die gekruisigd zou zijn aan een kruis met schuin geplaatste balken. Bij het Bourgondische kruis bestaan de balken uit knoestige stokken (doorntakken) in verband met de lijdensgeschiedenis van Christus. Het werd door het huis van Bourgondië, waarvan de H. Andreas de patroonheilige was, als embleem aangenomen. We vinden het terug op enkele munten en andere pronkstukken van Karel V en Filips II. Soms staat er een gouden vuurslag op het snijpunt, dat we ook ontmoeten als schakel in de ketting van de Orde van het Gulden Vlies.[10] In de Bourgondische kapel aan de Lange Nieuwstraat 31 te Antwerpen, kort voor 1497 gebouwd door Jan I van Immerseel - vader van Jan II van Immerseel die in 1527 de majolicavloer voor de kapel van het kasteel Rameyen bestelde - is het Bourgondische kruis met en zonder vuurslag meerdere malen verwerkt in de laatgotische muur- en plafondschilderingen.[11]

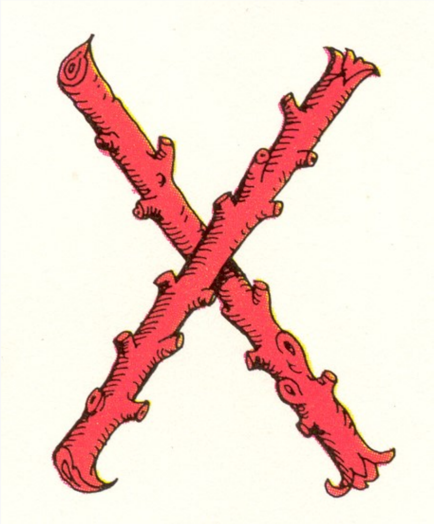

afb.4) Het Bourgondische kruis.

Het zoëven beschreven gele sfeervormige lichaam kan moeilijk als een vuurslag worden aanzien. Als gevolg van deze associatie met het Bourgondische kruis dient de tegel anders gepositioneerd, met de takken in een X opstelling. Zo komt de hele tegel op zijn punt te staan, wat misschien een verklaring levert voor het bestaan van de driehoekige tegelvierdes (zie verder).

Nemen we deze thesis aan, dan moet de oriëntering van tegel 11 worden herzien, die dan ook op de punt komt te staan met een verticaal gepositioneerde armillairsfeer.

Deze van knopen voorziene takken doen ons denken aan de zeskanttegel met gelijkaardig decor uit de kerk van Margaretha van Oostenrijk te Brou, Bourg-en-Bresse, Frankrijk, waarvoor terecht de vraag wordt gesteld of er een verband bestaat met het Sint-Andrieskruis, embleem van het huis van Bourgondië, dat op meerdere plaatsen in het koor van de kerk gesculpteerd voorkomt (afb. 5).[12]

afb.5) Zeskanttegel met takkendecor uit de kerk van Brou, Bourg-en-Bresse, ca. 1530. (foto Musée de Brou)

10. C. Pama, *Heraldiek en Genealogie, een encyclopedisch vademecum*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1969, Prisma 1390, p. 61.
11. Afbeelding in: Alfons De Belder, *Antwerpen in beeld*, Antwerpen, z.j., p. 154-155.
12. Tentoonstellingscatalogus *Images du pouvoir, pavements de faïence en France du XIIIe au XVIIe siècle*, Musée de Brou, Bourg-en-Bresse, 24 juni - 24 september 2000, p. 125.

Wat bij de achtkantomlijsting van de eerste reeks fragmenten al werd vermoed, is hier duidelijk waarneembaar: de middelste achtkantlijn loopt rond de hele voorstelling, maar heeft ook twee uitlopers naar de aangrenzende tegel. Bij oefeningen op mogelijke aansluiting tussen de tegels zullen we hiermee rekening moeten houden. Aan drie kanten zijn langere of kortere stukken originele en gave tegelrand aanwezig. De twee rechter tegelhoeken zijn wit ingekleurd waarbij op de tegelboord onderaan opnieuw het tweelobbige gele blaadje is te zien.

Tegel 14 (afb. 3) bevat dezelfde voorstelling als de vorige, maar nu op een witte achtergrond. Aan drie kanten zijn originele en gave randen aanwezig. De tegelhoeken zijn respectievelijk wit en geel gekleurd. Beide tegels zijn diagonaal gesneden tegelhelften met dezelfde afmetingen als die in de eerste reeks.

In tegenstelling tot de vorige fragmenten heeft tegel 16 (afb. 3) het oppervlak van een diagonaal gesneden tegelvierde. Het blauwe fond stemt overeen met tegel 15. Op de linkse witte hoek bevindt zich een blauwe dubbele krul die niet voorkomt bij de overige tegels. Een blauw streepje in de rechtse hoek doet daar een gelijkaardige versiering vermoeden. Op de afgebroken rechterpunt na is het een originele gaaf gesneden tegel.

Door middel van een calque kunnen we nagaan dat de takken van het Sint-Andrieskruis bij de drie tegels niet gesjabloneerd zijn en waarschijnlijk met de vrije hand zijn geschilderd.

Derde reeks

Hier brengen we twee kleine tegels onder, diagonaal gesneden tegelvierden van hetzelfde driehoekige formaat als tegel 16, die op het eerste gezicht nergens aansluiten.

De voorstelling op tegel 13 (afb. 6) is mogelijk het linker deel van een banderol in een rechthoekige cartouche. De hoeken tonen een niet te bevatten decoratie, bovenaan op een geel fond, onderaan op een wit.

Tegel 12 (afb. 6) is mogelijk het rechter stuk van een getekende zeskantcartouche waarin op een wit fond de letter E door een gekruist lint wordt vastgebonden. De punten van mogelijk twee aanliggende zeskanten bevatten niet-herkenbare decorelementen op een blauw fond. De rechter tegelrand is aan de glazuurkant ruw bewerkt terwijl de onderste helft een gaaf gesneden tegelrand vertoont. De glazuurrand werd hoogst waarschijnlijk afgeknaagd met een tang om ergens in te passen.

In tegenstelling tot de vorige twee reeksen hebben deze tegels geen echte hoekversiering. Ze lijken als puzzelstukken gesneden uit een groter decor. De drievoudige blauwe trek van het achtkant wordt echter systematisch gevolgd.

afb.6) Tegel 13 (122x84-95x20) en tegel 12 (117x85-86x19).

Tegelafmetingen

Voor de tegelafmetingen moeten we ons baseren op tegel 11, het enige exemplaar dat onderaan een volledige tegelrand heeft. Die bedraagt 129 mm. De regelmatige achtkantomlijsting die op de tegel is geschilderd, laat toe dezelfde maat voor de hoogte aan te nemen. De dikte van tegel 11 varieert van 20 tot 21 mm naargelang de plaats waar wordt gemeten. Tegel 17 meet 21 mm dik en bij tegel 18 ligt 20 mm in de lijn van de verwachting. De drie tegels uit de tweede reeks neigen meer naar een dikte van 18 à 19 mm, wat ook geldt voor de derde reeks.

Tegelvormen

We onderscheiden twee tegelvormen.
Enerzijds zijn vierkante kleitegels diagonaal gesneden in twee tegelhelften, van links boven naar rechts onder, wat resulteert in een hoek links onder (HLO) en een hoek rechts boven (HRB). Van dit type hebben we vijf stuks. Onder die vijf tegelhelften is er slechts één hoek links onder, de armillairtegel; de overige vier zijn hoeken rechts boven.

De andere vorm is gemaakt door een vierkante kleitegel langs de twee diagonalen te snijden zodat vier kleinere driehoeken ontstaan. Vier dergelijke tegelvierden zijn nodig voor het vullen van een tegelplaats. Van dit type hebben we drie exemplaren.

De scherf

De scherf is roze tot geel wat de typische scherfkleur is van Antwerpse majolicategels uit het begin van de 16de eeuw. De korrel, de warmte en het aanvoelen van de scherf is ook typisch Antwerps. Indien tussen de omgedraaide tegelfragmenten uit Zottegem de rugzijde van een tegel uit de kapelvloer van kasteel Rameyen zou worden gelegd - een andere Antwerpse majolicavloer - zou men deze niet kunnen onderscheiden. Ook het palet van blauw, wit, geel en groen en de blauwe beschaduwde geometrische lijnen wijzen op een Antwerpse productie.
De klei vertoont geen sporen van onzuiverheden. Wel zijn vermoedelijk door slecht kneden van de klei een gelaagdheid en luchtbellen ontstaan binnen in de scherf.

Bij tegel 17 kan een houten prik tot 2,5 cm diep in zo'n luchtbel worden ingebracht (afb. 7).

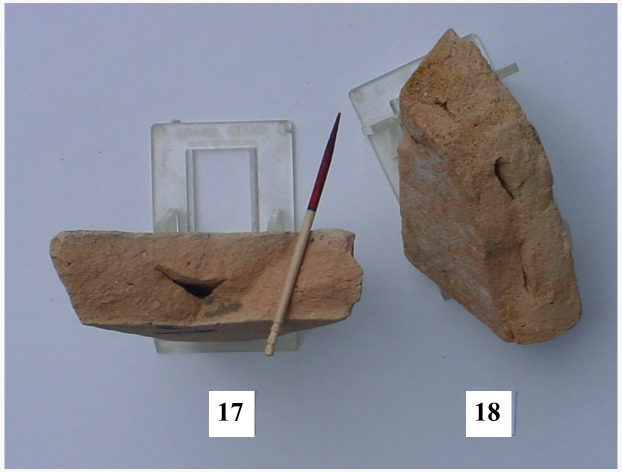

*afb.7) Links: luchtbel in tegel 17; de donker gekleurde prik geeft de diepte aan.
Rechts: kleinere holtes in tegel 18.*

Merktekens

Vooraleer een poging tot reconstructie te wagen, bekijken we de merktekens op de rug van enkele tegels (afb. 8). Vier van de vijf tegelhelften bevatten een merkteken, bij het vijfde fragment bevond dit zich waarschijnlijk op het ontbrekende deel. Driemaal lezen we de kleine letter b gevolgd door een verticale streep, door ons aangenomen als het cijfer 1. Het getal 19 dat we bij een omgekeerde lezing herkennen, lijkt paleografisch minder overtuigend. Op de grootst bewaard gebleven tegel (11) wordt de ‘b1’ voorafgegaan door een niet te identificeren letter of schilders-paraaf. Bij tegel 14 en 17 is die er waarschijnlijk afgebroken. Bij tegel 15 is dan mogelijk de ‘b1’ afgebroken en rest er alleen de letter of schilders-paraaf. Tegel 16 heeft een kaligrafische letter ‘R’ of ‘K’, of is het ook een schildersmerkteken? Het beschikbare materiaal is natuurlijk te gering om hieruit enige conclusie te trekken. Feit is dat de tegels bij elkaar horen en mogelijk voor een zelfde tegelrij waren bestemd.

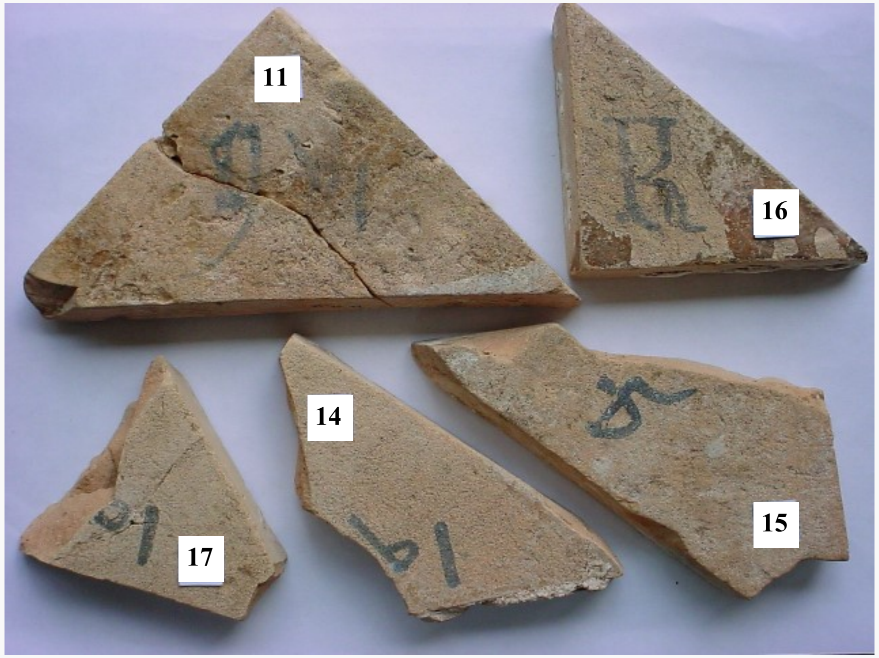

afb.8) Merktekens op tegel 11, 16 (boven, van links naar rechts), op tegel 17, 14 en 15 (onder, van links naar rechts).

Merktekens hebben slechts zin, en we treffen ze dan ook meestal aan, wanneer de locatie van de tegel in de bevloering een belang heeft. Was het dan nodig de tegels voor het Egmontkasteel te merken? De weinige informatie die we aan de voorzijde kunnen aflezen, laat ons toe bevestigend te antwoorden. In de tweede reeks zijn er tegels met een blauw en met een wit fond. Die moeten vast in een bepaald verband worden gelegd. Ook twee verschillende types, de armillairsfeer met pluimen en het tweede type met Bourgondisch kruis, horen in een bepaald verband te liggen. Iets moeilijker wordt het wanneer we de hoekkleur analyseren.

Uit de samenvatting van de beschikbare tegelhoekkleuren (tabel 1) kan enkel worden geconcludeerd dat we over tegelhelften van vijf verschillende vierkante tegels beschikken: omwille van de hoekkleur horen de twee armillairtegels (11 en 17) niet samen terwijl de overige drie, fragmenten van hoeken rechts boven zijn.

Tegel vorm	Tegel nummer	hoek links boven	hoek links onder	hoek rechts boven	hoek rechts onder
HLO	11	G	G	-	W
HRB	17	W	-	?	?
	18	?	-	G	?
	15	?	-	W	W
	14	W	-	G	?
1/4de	16	W	-	W	-

tabel 1) Kleur van de beschikbare tegelhoeken: ‘G’ = geel, ‘W’ = wit, ‘?’ = ontbrekende hoek, ‘-‘ = niet van toepassing.

Reconstructie

Met de beschikbare fragmenten is het dus onmogelijk een volledige reconstructie te ondernemen. Nemen we als werkhypothese aan dat elk type tegel (reeks 1 en reeks 2) zal bestaan hebben in meerdere hoekkleurvarianten - zoniet kunnen de tegels onmogelijk samenliggen - dan kunnen we misschien een poging tot reconstructie ondernemen enkel gebaseerd op het decor, met abstractie van de hoekkleur.

Tegel 13 sluit links perfect aan op het buiten de tegelrand eindigend achtkantig blauw kader van de geconstrueerde armillairsfeer (afb. 9).
In de hoeken ontstaat, boven en onder de banderolcartouche, een nieuwe geometrische figuur waarbinnen een fragment van een niet te herkennen versieringselement. Duidelijk wordt nu dat het tweelobbige geel versieringsmotief op de onderrand van tegel 11 deel uitmaakt van de decoratie in het nieuw ontstane kader. Bij deze aansluiting liggen twee treklijnen op tegel 13, de derde op tegel 18. Heel korte streepjes verraden dat de middelste en de buitenste lijnen schuin weglopen naar de aanpalende tegel. Deze waarneming weerhoudt ons ervan een constructie te maken met twee achtkanttegels boven elkaar.

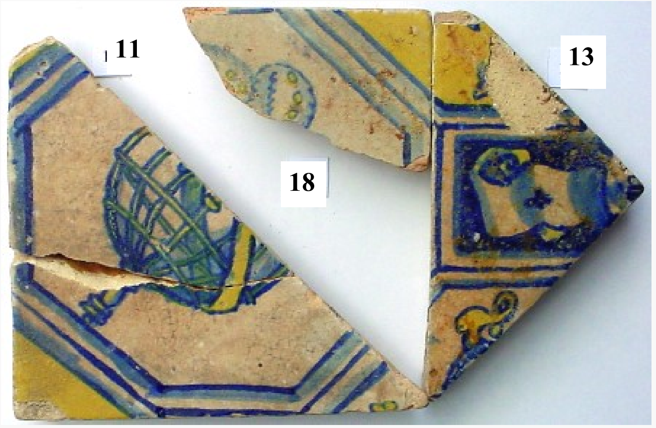

afb.9) Tegel 13 kan worden aangesloten op de armillairtegel 11 en 18.

Afbeelding 10, waar tegel 14 bij wijze van experiment onderaan tegel 11 wordt gelegd, laat zien dat er vier blauwe treklijnen ontstaan waartussen een onlogisch wit eilandje wordt geschapen.
Voortgaande op onze ervaring met andere Antwerpse tegels met geometrisch motief, kunnen we dergelijke constructie moeilijk aannemen.

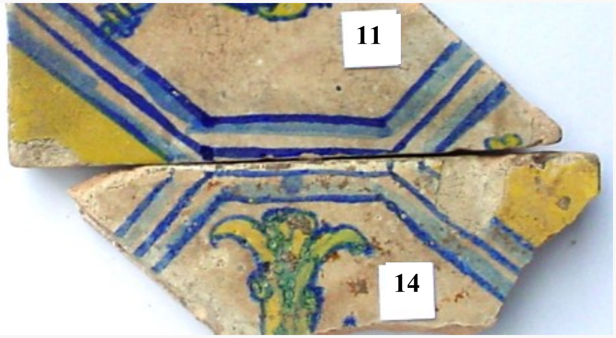

afb.10) Vier treklijnen ontstaan wanneer twee achtkanten tegen elkaar worden geplaatst.

Over hoe deze figuren zich verder over het tegelvlak ontwikkelen, kunnen allerlei veronderstellingen worden geformuleerd en uitgetekend. Belangrijk is de vaststelling dat tegel 13, een tegelvierde, zijn plaats vindt in het geheel en dat de voorstelling op de vloer uit meer bestaat dan alleen getekende achtkanten.

Hoe de vloer zich rechts van en boven tegel 13 verder ontwikkelt, blijft een vraagteken (afb.11).

afb.11) Een mogelijke combinatie van tegels 11, 18 en 13 waarbij centraal een zeshoek wordt gevormd. Tegel 12 hoort ergens thuis in deze constructie.

Veelal bestaan deze vloeren uit een repetitie van een centrale tegel - zoals hier het achtkant - met er omheen andere geometrische figuren, zoals de zeshoek of de kruisvorm versierd met eigen motief.[13] De reden waarom we ook de zeskant vernoemen, ligt bij tegel 12, waarvan de punt met gele letter E op een witte achtergrond meer dan waarschijnlijk het rechter deel is van een zeskant die door samenleggen van meerdere tegels tot stand komt. De geometrische lijnen op deze tegel zijn vergelijkbaar met een ca. 1550 te dateren tegel met zeskantdecor uit het Museum Vleeshuis te Antwerpen (afb. 12).[14]

Merken we terloops op dat bij deze tegel, evenals op tegel 12, de zich links en rechts aanbiedende zeskantpunten tot een andere geometrische figuur lijken te horen.

afb.12) Het zeskantige decor van tegel 12 gereproduceerd op een Antwerpse tegel uit ca. 1550.

Datering

Aan de hand van de letter E op tegel 12, initiaal van het geslacht Egmont, kan de opdracht tot productie van deze vloer met grote waarschijnlijkheid toegewezen worden aan een Egmont. De vloer moet dus minstens van na 1530 zijn aangezien het kasteel pas in dat jaar in het bezit is gekomen van de Egmonts.

De vraag is welke letter aan de andere kant van het liefdeslint in de zeskantcartouche heeft gestaan. Een 'L' als initiaal van het geslacht der Luxemburgs - voor Jan van Egmonts' weduwe Françoise van Luxemburg - mag worden uitgesloten. Er was in die periode geen vrouwelijke erfopvolging en Françoise was op het ogenblik van de verwerving van het kasteel van Zottegem al twee jaar weduwe. Zij woonde trouwens op het kasteel La Hamaide nabij Ath.

13. Zie: Frans Caignie en Tony Oost, 'Een Antwerps tegeltapijt … of het verhaal van twee aansluitende tegels', in: *Tegel* 26 / 1998, p. 2-12.
14. Inv. nr. 22.A.42.

Het kasteel van Zottegem werd - en dat was reeds onder de familie van Luxemburg zo - alleen gebruikt als buitenverblijf. De erfopvolger, haar zoon Karel van Egmont bleef ongehuwd. Als Karel in 1541, tijdens een veldtocht naar Algiers - onder Karel V - sterft, komen al zijn bezittingen aan zijn jongere broer, Lamoraal van Egmont (die heelhuids uit Algiers terugkwam). Deze van Egmont huwt in 1544 op 22-jarige leeftijd Sabina, dochter van de paltsgraaf van Simmern, hertogin in Beieren. Zoals eerder vermeld, moet de inrichting van de ridderzaal met haar Renaissance erker ten tijde van Lamoraal van Egmont tot stand zijn gekomen. Mogelijk was hij de opdrachtgever van de vloer en kan links in het liefdeslint de letter 'S' voor het geslacht van Simmern hebben gestaan.[15]

Tegen deze hypothese kunnen twee argumenten worden ingebracht. Enerzijds dient, indien de opstelling van de initialen in een liefdeslint de heraldische wetten van het gedeelde wapenschild zou volgen, de initiaal van de vrouw rechts te staan. Anderzijds verwachten we in een liefdeslint eerder de initialen van de voornamen, dus een L in plaats van de E.

Er zijn geen elementen die eventueel zouden verwijzen naar het wapenschild van Lamoraal van Egmont.

Kan er wat betreft de armillairvoorstelling een verband bestaan met de toenmalige actualiteit, geleverd door Copernicus' universummodel?

En vormt het gebruik van het Bourgondische takkenkruis een eerbetoon aan het huis van Bourgondië, aan wie de opdrachtgever macht en welstand te danken had?

Tot **besluit** van dit onderzoek kunnen we samenvatten dat deze acht tegelresten, gevonden in een beerput van het Egmontkasteel in Zottegem, wijzen op nog maar eens een productie van een Antwerps majolica-atelier. De vondst plaatst zich in de rij van The Vyne (ca 1520), Rameyen (1527), Herkenrode (1533), Aduard (1547), Anjum, Breda en zovele andere niet aan een bepaalde plaats toewijsbare tegels en tegelfragmenten in onze musea en archeologische depots. Indien voorgaande hypothese correct zou zijn, hebben we hier een vloer die dateert van kort voor het midden van de 16de eeuw (1544-1550), een periode waaraan heel wat tegels in Antwerpse musea worden toegeschreven.

Deze publicatie is voornamelijk als een vondstmelding bedoeld. Het beschikbaar stellen van de afbeeldingen, samen met historische achtergrondgegevens en producttechnische kenmerken, was ons objectief. Laat nogmaals acht fragmenten van deze vloer het daglicht zien en het verhaal wordt waarschijnlijk veel duidelijker, of net … helemaal anders.

15. Lamoraal van Egmont is in de 18de eeuw ook afgebeeld op een Nederlandse tegel in een serie van zes die naast hem, telkens in ovaal medaillon, de beeltenis brengt van Alva, de zoon van Alva, Requesens, Margaretha van Parma en de prins van Oranje.
Afbeelding in Dr C.H. De Jonge - *Nederlandse Tegels*, tweede druk, Amsterdam, 1978, afb. 39 a.

DE TWEEDE GROEP

De tweede groep tegels uit deze vondst, is samengebracht op basis van hun gelijkenis of verwantschap met gekende tegeldecors. We beperken ons tot een verwijzing naar gelijkaardige stukken in musea of publicaties. Het is niet zeker of deze tegels deel hebben uitgemaakt van een specifieke toepassing in het kasteel van Zottegem. Het kunnen bijvoorbeeld tegels zijn die later als aanvulmateriaal zijn aangevoerd voor de reparatie van de eerst vermelde vloer. Een gelijkaardige situatie hebben we aangetroffen in situ in de kapelvloer van Rameyen waar op negen plaatsen 'vreemde tegels' werden aangetroffen, waaronder zelfs een tegel uit een paars tegeltableau dat een scène uit de *Geschiedenis van Tobias* voorstelt, gebaseerd op een gravure naar Maarten van Heemskerck.

De ornamenttegel 7 (afb. 13) met rozet binnen een drievoudige cirkel meet 124 x 124 mm en heeft een dikte van 17 tot 21 mm naargelang de plaats waar wordt gemeten. Zowel het ornamentele rozet, het kleurenpalet als de scherf verwijzen naar de Herkenrode en de The Vyne tegels. De biscuittegel is met witbakkende klei bedekt in plaats van met tinglazuur, wat duidelijk te zien is aan de gladde tegelranden die mee profiteren van deze toepassing. De rug vertoont een vingerindruk.

afb.13) Tegel 7: rozet in drievoudige cirkel; tegel 8: mannenhoofd in drievoudige cirkel.

afb.14) Tegel afkomstig uit de tuin van het atelier Den Salm, Antwerpen.

Tegelfragment 8 (afb. 13) sluit hier perfect op aan en laat dezelfde karakteristieken zien, weliswaar met een licht gewijzigd hoekornament dat vertrekt vanuit de cirkelbandomlijsting. Het profiel van een mannenhoofd met hoofddeksel vertoont veel gelijkenis met de tegel met bebaarde mannenhoofd in profiel afkomstig uit de collectie Frans Claes en gevonden in de tuin van het atelier van Guido Andries, *Den Salm* in de Kammenstraat te Antwerpen (afb. 14).[16] Een fragment van een gelijkaardige portrettegel uit de site van de Holy Trinity Priory, Aldgate, Engeland, werd door Bernard Rackham geïdentificeerd met portretten van keizer Karel V op de leeftijd van 32 jaar (1532).[17] Beide tegels zijn verwant aan een tegelscherf die in 1916 werd gevonden bij het afgraven van de terp van het klooster Mariëngaard te Hallumerhoek onder Hallum (Friesland). Dit fragment met drievoudige cirkel combineert het hoekornament van tegel 7 met een mannenhoofd van het type op tegel 8.[18]

16. *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek*, 62-63, 1971, cat. 122.
17. Bernard Rackham, *Early Netherlands Majolica with special reference to the tiles at the Vyne in Hampshire*, London, 1926, plate 18 c en p. 80. Zie ook afbeelding in: Frank Britton, *London Delftware*, 1986, p. 171, ill. 184.
18. J.D. van Dam, *Nederlandse Tegels*, 1988, p. 12, afb. 4, rechts. Zie ook afbeelding in: *Tegel* 12 / 1984, p. 5, afb. 6.

Resten nog drie totaal verschillende tegeltypes.

Tegel 9 (afb. 15) is een tegelvierde met basis 134 mm en schuine zijdes van 95 en 97 mm. Een hoogtelijn van 68 mm verraadt dat het een tegelvierde betreft van een tegel van 136 mm². De dikte verbreedt van 14 mm aan de rechterpunt over 16 mm aan de bovenpunt tot 20 mm op het midden van de basis, waardoor de tegel een convexe vorm vertoont. Het is een hoektegel waarop de ornamenten in moreskevorm, in donkerblauw, zich aftekenen op een witgrijze grond.
De moreske is een optisch vlak ornament, berekend op schilderachtige silhoueteffecten, waarbij het contrast tussen donkere vlakken en lichte grond de hoofdrol speelt. Ze zijn gevormd uit uiterst gestileerde vegetale motieven - hier een gestileerde lelie en twee koepelvormende acanthusbladeren - en zijn symmetrisch uitgeknipt bijna zoals gesmeed ijzer. Dit moreskemotief is duidelijk verwant aan het monochrome decor op een Herkenrode zeskanttegel, waarop men zowel de gestileerde lelie als het acanthusblad terugvindt (afb. 16).[19] Ook in de vloer van The Vyne zijn enkele zeskanttegels in dezelfde stijl aangetroffen.[20]

Tegelfragment 19 (afb. 15) is verwant aan de Antwerpse tegel beschilderd met leeuwenmasker en een slingerbanddecoratie uit dubbele meander waartussen margrieten met vijf bloemblaadjes, gevonden op het terrein van het atelier *Den Salm* van Guido Andries aan de Kammenstraat te Antwerpen.[21]
De afmetingen van fragment 19 bedragen (76) x (42) x 21 mm. Een met loodglazuur bedekte tegel met slibversiering, destijds opgegraven in een huis gelegen aan de noordzijde van de Sint-Jansvliet in Antwerpen, heeft eenzelfde decor. De afmetingen hiervan zijn 145 x 145 x 19 mm.

afb.15) Tegel 9: tegelvierde met gestileerd leliemotief;
tegel 19: fragment van slingerbanddecor;
tegel 10: zeskant van het type 'Anjum".

afb.16) Zeskanttegel uit Herkenrode met moreskemotieven.

19. Pr. L.J.M. Philippen, *De Oud-Antwerpsche Majolica*, 1938, plaat 6. Zie gelijkaardig motief in: Frank Britton, *London Delftware*, 1986, p. 175, ill. 198.
20. Chris Blanchett, 'De vloertegels van The Vyne, Hampshire, Engeland', in: *Glazed Expressions*, Tiles & Architectural Ceramics Society, Number 41/2000, p. 11, fig. j en jj.
21. Museum Vleeshuis, Antwerpen, inv. nr. 22.A.56. Zie reconstructietekening van de oogtegels met meander- en roostegels in: Jeroen Grosfeld, 'Nieuwe kijk op oogtegels', in: *Breda's Museum Post*, oktober 1992, nr. 2/3.

Dat huis, *De Tennen Pot*, is in de 16de eeuw achtereenvolgens het eigendom geweest van drie pottenbakkers.[22]

Het streekmuseum 'Het Admiraliteitshuis' te Dokkum bezit een volledige tegel en twee fragmenten van hetzelfde type die in 1948 werden opgegraven op het kloosterterrein van het 'Groene Kruis' in Dokkum, en wel op het gedeelte waar o.a. de behuizing van de abt lag.[23] De afmeting van het volledige exemplaar is identiek aan het Antwerpse: 145 x 145 mm. Dit zou een vierde export van Antwerpse tegelproducten naar het noorden van Nederland zijn, naast de alom gekende Anjum en Aduard tegels en het zonet vermelde Hallum-fragment.

Tegel 10 (afb. 15) is de rechterhelft van een zeskanttegel van het type 'Anjum'. De afmetingen bedragen (94) x 85 x 19-21 mm. De spiraalranken die de omkadering doorbreken en de iets grovere uitvoering onderscheiden dit type van zowel het Herkenrode model als het Fère-en-Tardenois model.[24]

Fotoverantwoording
Alle afbeeldingen: F. Caignie, tenzij anders vermeld.

Over de auteurs:
Frans Caignie, bestuurslid Stichting Vrienden Nederlands Tegelmuseum, Akkerstraat 3, 2970 Schilde, België.

Tony Oost, Conservator Stedelijke Musea Sint-Niklaas, Zwijgershoek 14, 9100 Sint-Niklaas, België.

22. Stad Antwerpen, afdeling Archeologie, inv. A.JB/R2. Afgebeeld in: Tony Oost, 'Produkten van Antwerpse tegelbakkers', in: *Cultureel Jaarboek Stad Antwerpen* IV, 1986, p. 26.
23. Inv. 698, 698a en 698b. Met dank aan Dirk J. Hoekstra uit Leeuwarden en het streekmuseum Het Admiraliteitshuis in Dokkum.
24. Zie Tony Oost, 'Een belangrijke aanwinst voor het Museum Vleeshuis: vijf Antwerpse majolicategels uit de vroege 16de eeuw', in: *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg*, 2, Antwerpen, 1998, p. 111-126.

SUMMARY

In 1994 thirteen tile fragments were excavated from a cesspit on the site of Egmont Castle at Zottegem (Belgium). Eight of them formed part of one and the same floor, and this group of tile fragments with their intriguing motifs, which probably relate to the then occupants of the castle, is the focus of this study.

Three tile fragments in this group show parts of a Ptolemaic armillary sphere within a double blue octagon (ill. 1). The sphere here probably symbolizes cosmopolitanism and science. Lamoraal van Egmont, a descendant of the House of Egmont, which originated in the province of North Holland, where they were wardens of the Abbey of Egmont aan den Hoef, was a wealthy man rich in titles and estates. A great Burgundian grand seigneur who fought at the side of the Emperor Charles V, he was beheaded in 1568 at the Grote Markt in Brussels for his equivocal attitude towards the edicts and inquisition of Charles V and his son Philip II. Another set of three tiles belonging to the same floor (ill. 3) is decorated with branches of the cross of Burgundy, which is based on the saltire. It was on this type of cross with diagonally crossing bars that Saint Andrew is believed to have been crucified. It was adopted as its emblem by the House of Burgundy, whose patron saint he was. This motif can be compared to the crossed branches on the hexagonal tiles from the church of Margaret of Austria at Bourg-en-Bresse, France (ill. 5). To judge by their iconography the remaining two tiles in this group were also part of this floor, though only one actually fits to tiles 11 and 18 (ill. 9). Does the letter E on tile 12 stand for Egmont? The design may have included a love knot with to the left, presumably, the initial S, for Sabina van Simmern, a Bavarian duchess, who married Lamoraal van Egmont in 1544. These eight tile fragments point yet again to an Antwerp provenance, which places them in the group that includes The Vyne, Rameyen, Herkenrode, Anjum, Aduard, Breda and numerous other individual pieces.
The historical context of the floor indicates a date shortly before the middle of the 16th century, a period to which a great many tiles in Antwerp museums have been dated.

The other five tiles are rather diverse in design and may have been used later to fill gaps when the floor was repaired (ills. 13, 14). They are mentioned here merely as excavation finds and reference is made to similar tiles in museum collections and publications.